Báthori Csaba

Rend és szabadság a versben

A 2005-ben megjelent zürichi József Attila-kiadásról[1]

A mondóka azzal kezdődik, hogy 1998 decemberében Magyarországra látogatott Egon Ammann zürichi könyvkiadó, több magyar szerző barátja és nyugati előhírnöke. Emlékszünk, közeledett 1999 ősze, az a néhány nap, amely a frankfurti könyvvásáron Magyarország szellemi életére irányította a figyelmet: abban az évben Magyarország volt a seregszemle díszvendége.

Megismerkedésünk napjaiban alkalmam nyílt megkérdezni Egon Ammannt, érdekelné-e néhány kortárs magyar költő műve németül. Miután igent mondott, hazarepült, én pedig elküldtem neki Svájcba néhány verset. Pár hét múlva az a válasz érkezett: a közelgő könyvvásárra már nem vállalhatja ismeretlen kortárs költők kiadását, a fordítások minősége azonban arra indítja, hogy megkérdezze: nem akarok-e József Attila német fordítója lenni. Úgy tervezné, írta, hogy ebbe a sorozatba illesztené a leendő József Attila-kötetet is. Én örömmel igent mondtam. Legközelebbi találkozásunk alkalmával, amikor már a részletekre tértünk, Egon – hiszen közben a tegezésig melegedtünk – elmesélte: szülei 1956 őszén Bernben befogadtak egy magyar menekült családot, a családban egy fiatal lányt, aki szüntelenül valami Attila Józsefről, vagy ahogy Ammann ejtette haláláig: *Jozef*ről áradozott, és kapásból, hevenyészve le is fordított egy-egy versrészletet ettől a *Jozef*től. Később Egon megszerezte az elérhető József Attila-fordításköteteket, és Franz Fühmann, Stefan Hermlin, Heinz Kahlau, Günther Deicke és Kárpáti Pál fordításai is megerősítették vélekedésében: a század egyik jelentős költőjéről van szó. Megállapodtunk, hogy József Attila születésének századik évfordulójára megjelenteti a magyar költő verseit.

Én nekiláttam a munkának. Már az elején úgy döntöttem, hogy a kiadói szándéktól függetlenül a teljes lírai életművet németre fordítom. Időrendi sorrendben haladtam, és József Attila *Összes versei*nek 1993-as, a Századvégnél megjelent kiadását használtam, amelyet Stoll Béla rendezett sajtó alá. Az ő kétkötetes úgynevezett kritikai kiadását és jeles JA-tanulmányokat is forgattam-olvastam közben. 1999-ben az a szerencse ért,

1 Attila József, *Ein wilder Apfelbaum will ich werden*.*Gedichte 1916–1937*.Aus dem Ungarischen übersetzt, ausgewählt und herausgegeben von Daniel Muth. Mit einem Vorwort von Ferenc Fejtő und einem Nachwort von György Dalos. Ammann Verlag, Zürich, 2005.

hogy feleségem, Balla Zsófia egyéves akadémiai ösztöndíjat kapott Berlinbe. A kint töltött évben végeztem el a munka első, megalapozó jellegű részét, néhány év kihagyás után újra német nyelvi környezetben.

A testes könyv aztán 2005 februárjában jelent meg Zürichben, de 1998 és 2005 februárja közt, mint említettem, jó hat esztendő szívós, kizárólag a József Attila-fordításra összpontosított, a rendületlen remény elve szerint végzett munka áll. Ammann már a nyolcvanas években megkezdte a nagy európai ismeretlenek átfogó, összkiadást célzó kétnyelvű közlését, és az évek során tekintélyes sort állított elő a világlíra klasszikusaiból. A József Attila-kötet tehát abba a sorba illeszkedik, amelyben költőnk olyan nagyságok közé emelkedik, mint Konsztantinosz Kavafisz, Fernando Pessoa, Oszip Mandelstam, Alejandra Pizarnik, Antonio Machado és mások. Az évek során tehát, mint mondtam, kéretlenül elkészítettem az egész anyagot, és még ma sem mondtam le arról, hogy ez a fordításköteg egyszer csakugyan – más kiadónál, nyilván más feltételek közt – napvilágot lásson.

Az előkészületek folyamán három stratégiai kérdést többször is hosszasan mérlegeltünk. Az egyik: hogyan hárítjuk majd el azt a makacs és virulens babonát, amely azt sulykolja, egy költőt csak a célnyelvet anyanyelvként használó személy vihet át a másik partra. A világlíra története mindkettőnket arról győzött meg, hogy mind az elsődleges, mind a másodlagos alkotás, azaz a műfordítás területén se szeri se száma a kölcsönzött nyelven létrejött életműveknek. Ne hátráljunk messzebb az időben – ezen tűnődtünk –, vegyük csak az egész latin nyelvű középkori himnuszköltészetet, Petrarca latin gondolati műveit, Janus Pannonius líráját. Én magamban tovább ugrottam: emlékezzünk Bessenyei György vagy Kazinczy német műalkotásaira (ember legyen a talpán, aki ott el tudja különíteni a magyar és a külföldi rétegeket), Baudelaire latin verseire, Rilke négy francia kötetére a húszas évek közepén. Vagy idézzük fel a hatalmas lendületű avantgardisták tevékenységét, például a román Ilarie Voronca emlékezetes francia nyelvű líráját, az orosz Brodszkij angol verseit és másokat. Nem is kellene sorolnom, ugyanis ha *egyetlen* esetben lehetségesnek bizonyult, hogy egy alkotó idegen nyelven minőséget teremtett, akkor ez most sem kizárt. (Mellesleg maga József Attila vagy Illyés Gyula is írt idegen nyelven verset, sőt Illyés azt sem átallotta megvallani: volt életében egy pillanat, amikor úgy érezte, döntenie kell, francia vagy magyar költőt farag-e magából.) A műfordítás, már akkor is tudtam, művészi munka, Ignotus nem is műfordítót emleget híres esszéjében, hanem fordító-művészről beszél, és ezt a minőséget az is jellemzi, hogy az ember a határokon túl, idegen közegben teremti meg az

addig abban nem ismert, többé-kevésbé ekvivalens idiómát. A lírafordítás éppen úgy teremtés, mint a versírás, csak más palettáról vesszük a képhez a hangnem kikeveréséhez szükséges festői elemeket. Kétségtelen, ez – az anyanyelvűség háttérbe szorulása – volt a legdacosabb hiedelem, amely a legnagyobb német József Attila-vállalkozást kísérte. Itt szeretném megemlíteni: végül azért választottuk a Daniel Muth álnevet is, hogy kissé csillapítsuk a német olvasó esetleges ingerültségét, a sok magyar névtől való ódzkodását (hiszen a költő mellett még amúgy is három magyar közreműködő tűnik fel németnek kimondhatatlan névvel a kötetben: Fejtő Ferenc, Dalos György és Tverdota György neve). Gondoljuk meg, csakugyan, a mi lelkünk is fészkelődni kezdene, ha azt olvasnánk a *Faust* címlapján: magyarra fordította Georg Schmidt. *Mut* németül azt jelenti: *bátor*. A *Dániel* nevet pedig feleségem, Balla Zsófia párnapos korában elhunyt kisfia viselte. Úgyhogy nem téptem le az arcomat, csupán kissé eltakartam.

A másik alapelvi döntés arra irányult: melyik német nyelvre ültessem át az anyagot? Olyan ugyanis nemigen van, hogy ***a*** német irodalmi nyelv. Aki a hatalmas (prozódiai, ejtési, hanglejtési, ritmikai, hangsúlyelhelyező, szókincsbeli és egyéb eltérést mutató) nyelvfoltokra csak egy futó pillantást vet az európai térképen, az is sejtheti, nem mindegy, melyik részleges (bár még mindig tetemes elterjedésű) nyelvi-ejtési vezértónust választjuk, hogy az írott (vagy főleg a *mondott*) szöveg hitelesen, meghitt művészi nyelven, az azonnali meggyőzés erejével tudja érvényesíteni közlendőit. Egon Ammann svájci volt, de világlátott és az egyetemes nyelvhasználat híve, javasolta az észak-német hangzó- és szókincsanyag használatát, és végül ezt is céloztam meg. Mindannyian, akik a kiadás körül bábáskodtak, tudtuk, milyen képtelen civakodást kellett megvívnia a berlini vagy a frankfurti „grossdeutsch" lektorokkal, mondjuk, Dürrenmattnak, Thomas Bernhardnak vagy akár annak idején Franz Kafkának. Ha Kafka, mondjuk, a cseh nyelvből származó *Pawlatsche* (belső *udvari gang* vagy akár *külső árkádsor*) szót használja, rögtön elárulja eredő helyét – márpedig ezt (főleg egy kelet-európai költő esetén) a nagy német lektorok homlokráncolva méregetik, ritkítják, sőt igyekeznek könyörtelenül kigyomlálni a szövegből.

Én mindenképpen szerettem volna kerülni bármiféle regionalitás beszüremkedését, hiszen éppen József Attila az a költőnk, aki rokona a jelentős nyugati gondolati költészeti elődöknek és kortársaknak, és bár főleg életének korai szakaszában nem állt távol tőle bizonyos magyaros-kackiás-kakukkmarcis *„murci-verbalitás"* (ezt tán épp Tersánszky rótta fel neki), érett eszmélkedő versei a poétikai-eszméleti tisztaság

mintadarabjai. Egy szó mint száz: olyan nyelvi hangszekrényt igyekeztünk létrehozni, amely, vélekedtünk, a megütközés vagy idegenkedés zavaró mellékérzése nélkül közvetítheti a nagy József Attila-i tartalmakat. Ennek a tiszta észak-német tónus választásának csupán egyik részleges előnye volt – és erre e költészet lenyűgöző gondolati vonulatainak átültetése közben, nem egyszer a teremtő pillanat potyautasaként hökkentem rá –, hogy Attila elvont eszméletének egyes villanásait a német filozófiai törzsszóanyag alakzatai hajszálpontosan *„lefedték”*, felszívták, egyenértékűen sugalmazták. Ez valószínűleg József Attila filozófiai olvasmányainak, ismereteinek is köszönhető. Egyetlen példát mondok. Az *Eszmélet* 2. nyolcasának negyedik sora így hangzik: *egy szálló porszem el nem hibbant*. Úgy tűnik, az *el nem hibbant* páratlan szótalálati furfangja eredményesen tereli el a figyelmet a henye ragrímekről *(álmaimban-tagjaimban),* mondhatnám: semlegesíti a fesztelen rímtechnika szertelenségeit. Vagy mégsem annyira henyeség, hanem egy ősi összecsengés feltolulása? A modernségben olykor a legarchaikusabb gyakorlat nyoma képes felbukkanni. A Bükkhavaspatakán, Csíkban gyűjtött népballadában, a *Nincsen már igazság* kezdetű vénleánysiralomban ilyen rímpárok csendülnek fel: *Bárcsak lenne ulyan* törvény; / *Leány kérné meg a legényt, / Hogy a legény várakozna, / S a leány csak figurázna.// Isten atta szüzességem, / Kihez menjek immá férjhez*… Azt hiszem hát, József Attila – néha éppen a hangzástorzítás révén – igen eredeti rímhatást képes elérni, és itt-ott az asszonánc szélső határain egyensúlyoz zenei szédületében (rímkezelésének hatásmechanizmusát érdemes volna egyszer újra molekuláris éberséggel megvizsgálni). Ez az *álmaimban – el nem hibbant* rím, semmi kétség, a két azonos magánhangzó erejével csorbítatlan rímhatást kelt, de azért a múlt idejű ige és a helyhatározószó összecsengetése szokatlan vagy legalábbis babitsi merészségre vall.

De nem erről szeretnék most beszélni. Hanem arról, milyen váratlan megfeleléssel, egymásra hajló indulattal, a hirtelen felfedezett rokonság elemi villanásával találta meg itt egymást a sokrétű magyar ige és a keresett német kifejezés. A franciában van egy kifejezés a hirtelen támadt (ott: szerelmi) érzésre: *villámcsapásérzés*, *coup de foudre*. Bár sokáig kerestem ezt a szót, ilyen érzés fogott el a megtalálás pillanatában. A német változat így hangzik: *im Flug war nichts verrückt, kein Pollen*. Sokat dolgoztam ezen a soron, és megnyugvással könyveltem el, hogy a *rollen* hívórímet a *Pollen*nel tudtam megfeleltetni, amely – mindkettő – még a *porszem* magánhangzóit is őrzi. De a legfontosabb itt, úgy tűnik, az ige felfedezése, „beültetése” volt: a *verrücken* ige ugyanis, szerencsére, a németben is

ugyanazt a hirtelen moccanást, ránduló zökkenést, képtelen elváltozást jelöli, amely az eredetinek olyan villámtüzes fényt kölcsönöz. A fizikai elváltozás mögött ott rejlik a lélektani *lököttség, Verrücktheit* fenyegetése, és ezt a réteget a német ige ugyancsak hallatlan aktivitással közli az olvasóval. Nem célom itt mélyebben elemezni a sort, megtette ezt monumentálisan és mégis molekuláris aprólékossággal átvilágító könyvében Tverdota György. Csupán jelezni szerettem volna, hogy a letisztult német filozófiai fogalmi nyelv, amelyre itt szükség volt, még a többértelmű és hűvös metaforikus szinteken is segítségemre sietett.

A harmadik, hosszan latolgatott dilemma a kötött formák alkalmazása körül alakult ki. Köztudomású tény, hogy költőnk Párizsból történt hazatérése után lényegében nem írt szabad verset (dehogynem írt, írt, – de azok szinte láthatatlanok), és életművét a kötött formájú modern klasszicizmus síkján tökéletesítette. Igen ám, de mit tegyen a magyarról németre fordító igyekezet? Míg a nyugati hagyományban szisszenés nélkül lehetséges a célnyelvben különböző átmentési technikákat alkalmazni, addig a magyar gyakorlat a formai elhajlást gyakorta kilengésnek, hűtlenségnek, sőt barbárságnak bélyegzi. Stefan Georgét senki nem hibáztatta, hogy Baudelaire költeményeit nem az eredeti sor- és szótagszámmal ültette át (pedig az elvben lehetséges lett volna), az angolok 19. századában esze ágába nem jutott volna senkinek, hogy kárhoztassa a Dantét sokszorosan prózában fordító szándékot (lapozgassunk csak Borges Dante-esszéiben), sőt a huszadik század második felében senki nem intette meg Ted Hughes-t, amikor szabad költői prózában próbálta visszaadni Pilinszky verseit. Nálunk költői tetszhalált okozott a harmincas években, amikor Faludy György nem adekvát formákban modellálta Villon verseit: Vas István és mások akkori nemleges ítélete Faludyn pontosan a drákói szigorral ható magyar hagyomány parancsait kérte számon.

Persze, tagadhatatlan, hogy a magasrendű, a vers egész esztétikumát, teljes formarendjét átmenteni igyekvő, a legátfogóbb esztétikai tükrözést megcélzó vállalkozás Nyugaton is legfelül áll a fordítói értékskálán. Noha a kritikusi ittasság a mai napig nem győzi bírálni például Rilke ihletett, formahű Valéry-fordításait, mégis mindenki tudja: azt a mércét máig sem sikerült megütnie senkinek. József Attila ügyében a formahű fordítást javasoltam (bármit jelentsen ez) – és véleményemet osztotta Egon Ammann is. Fel-felmerült a munka hat esztendeje alatt, nem is egyszer, hogy lazítsam esetleg a forma bizonyos elemeit, például keverjek ki úgynevezett megközelítő, „félvak" sorvégeket, vagy eleve hagyjam el a formának ezt a legmozgékonyabb,

legingatagabb elemét, a rímet (mint azt tette számtalan huszadik századi mester, mondjuk, Mandelstam fordításakor Ralph Dutli – sőt, még a páratlan formaművész, Paul Celan is – vagy Pessoa átültetésekor Georg Rudolf Lind). Nem volt könnyű döntés. Mert meg kell mondanom, ma is létezik olyan fordítói teljesítmény, amely igazolja a szigorú kötött forma maradéktalan átvételét, és ez mintha már önmagában nagyobb erőfeszítést követelő megoldásokra szólítana fel. Ilyen például Urs Heftrich sorról sorra megmért Vladímir Holan-kiadása Heidelbergben: nem vonható kétségbe, hogy a teljes körű megfeleléseket megvalósító fordítói gyakorlat ma is lehetséges, és a lírai fordításművészet legmagasabb csúcsait semmiféle „modernség" hamis jelszava nem homályosíthatja el. Ugyanakkor kétségtelen, hogy fordítói pályámon én magam egyre több hasznát láttam annak, hogy a tolmácsolás más-másféle szemléletéből hiteles és indokolt, bár itthon eretnek módon vásottnak minősített tanulságokat vonjak le. Ma már, sok év múltán, úgy gondolom: noha a formahű fordítás általában nem az egyedül üdvözítő megoldás, itt nincsen királyi út – József Attila esetében azonban a forma konstitutív szerepe miatt ma is a legajánlatosabb tükrözési elv.

Döntésemet a modellálás terén megnehezítette, hogy a német költői hagyományban a kötött formakészlet presztízse jócskán megkopott, és egy-két hangadó – bár a mesterséget és a költői értéket illetően avatatlan és rossz ízlésű – kritikus eleve lenézéssel közeledett és közeledik ma is a kötött formájú átültetéshez. A helyzetet súlyosbítja, hogy manapság számtalan zsurnálkritikából élő újságíró terjeszti azt a hiedelmet, hogy a modernség egyenlő a szabad verssel, és a kötött forma már önmagában maradi, gyanús elképzelés, esztétikai kacat, a vaskalaposságnak ódivatú, nevetséges maradványa. Pedig ha egy kicsit szemügyre vennék a világlíra újabb áramlatait, hamar beláthatnák, hogy sem Joszif Brodszkij, sem Durs Grünbein, sem Henri Cole, sem Philippe Jacottet nem idegenedett el ettől a szabályozott alakzati eszménytől, sőt a fiatalkorukban szabályszaggató neo- vagy posztavantgardisták az érettség beálltával visszahódították önmagukban a kötött forma évezredes művészi belátásait. Gondoljunk Kassák öregkori klasszicizmusára. A József Attila-kiadást utólag bíráló néhány újságíró többnyire nem tudott magyarul, nem volt gyakorló lírikus, de főként halvány fogalma sem volt a költői mesterség szabályairól, ízlése pedig kizárólag valamiféle kötelezőnek hírlelt ironikus költői dikció jelzeteit várta (amolyan Enzensberger- vagy Robert Gernhart-mérget, amolyan élcelődő poétai szurrogátumot). Az ilyen újságíró nehezen fogadta be a mi súlyos létgondokat tárgyazó, számukra

elviselhetetlen komolyságot sugárzó, ráadásul tragikus sorsú lángelménk költészetét.

Egon Ammann viszont – és ezért holtában is hálával tartozunk neki – nem tágított, és úgy gondolta: bűn volna könnyítést hajhászva, kétes modernséget színlelve és magasabb példányszámot megcélozva, az újságírók tájékozatlanságát ajnározva meghamisítani, akár csupán formai szinten, József Attila művészetét. Ami a dolog *crux*át, keresztjét, a rímet és azon belül is a *nem tiszta rím* kezelését illeti, a hangütést az *asszonánc* felé tereltem, és bátran kerültem a német fül számára szinte kizárólagos rímhatást jelentő tiszta rímek halmozását. A nagy európai rímrendszerek – a francia, a német mindenképpen – a tiszta rímre épül, ezért is merülhetett ki olyan látványosan, legalábbis egy újabb klasszicizmus, tatarozási kísérlet, azaz néhány zseni érkezéséig. Az imént idézett rímpárban *(álmaimban – el nem hibbant)* a magyar fül tökéletes rímhatást érez, nem is igen tudjuk megmondani, asszonánccal vagy tiszta rímmel van-e dolgunk. (Ez egyébként számos József Attila-rímre érvényes.) Végül azonban – és ezt 2005-ös nyugati felolvasásaim igazolták – a helyesen mondott és megértett szövegmondás minden esetben lenyűgözte a közönséget. Így volt, nem másképp, bár alig áll elő ma már tanú, és még ha nem így lett volna is, azt hiszem, döntésünk helyes volt, József Attila maga is helyeselte volna. A könyv utóéletét az is mutatja, hogy később Münsterben egy kisebb válogatott kötet is megjelent a zürichi kiadás anyagából.[2] Továbbá hadd említsem meg, hogy a könyv 2005 tavaszán nyolc héten át szerepelt az német kritikusok által összeállított sikerlistán. Azóta tudtommal gyakorlatilag minden példánya elkelt.

Mielőtt befejezem, szeretnék még dióhéjban két olyan érdekes tapasztalatomról beszámolni, amelyet fordítás közben, szinte váratlanul, szereztem. Az egyik: könnyebb volt fordítani a *kései* nagy verseket, mint a zsengéket, a nekünk oly kedves előfutamokat, a kassákos hirdetőverseket, az első ujjgyakorlatokat, az Ady, Juhász Gyula és mások nyomvonalán született néhány primőrt. A fordító hallgatólagosan köteles a gyengébb vonulatokat az egészbe *tagosítani,* megteremteni a mérvadó vezérszólamok elejét és a korai emlékezetesek közt is felvonultatni a tartalmi szempontból kötetbe kívánkozót. A fordító ihletét az eredetiből meríti, az eredeti tökélye kitágítja lehetőségeit, mondhatnám: az idegen nyelvben is képes szokatlan fogalmakat, meghökkentő világosságot

2 *Reinen Herzens*.*Költemények – Gedichte*.Mit Radierungen von Daniela Schlüter. Herausgegeben von Edda Baussmann und Annette D. Gresing. Übersetzt aus dem Ungarischen von Daniel Muth. Mit einem Nachwort von Egon Ammann. Edition Sonblom, 2015.

teremteni. A németben van egy ritkán használt, de a fordítói tevékenységet szabatosan kifejező ige: *umschaffen,* szó szerint: átalkotni, az egyik alkotást átvinni a másikba. Úgy éreztem: én magam is érlelődtem, megértem az ötödik-hatodik esztendőre azokra a nagy művekre, amelyek József Attila nevét végleg beírják a világlíra évkönyveibe (az *Ódá*ra gondolok, az *Eszmélet*re, a *teljes* kései korpuszra). Fontos volt itt a kizárólagosság, a figyelem elterelése nélküli összpontosítás, az egyetlen tárggyal való foglalkozás. Nem is tudtam volna mással foglalkozni azokban az években, csak e versek fordításával. Lehet, hogy ez a szűkítés is fokozta az elmélyedést, a kizárás pontosította a kifejezéseket, segített megőrizni a homogén hangütést hosszú jeltelen éveken át.

A másik említendő dolog: József Attilát nem elég lefordítani – költészetének érvényt is kellene szerezni egy olyan szellemföldrajzi térben, amelynek lakossága a versek élményalapját saját tapasztalatából már nem ismerheti. A jóléti társadalom nemigen ismeri többé a szegénység, az éhezés, a fázás, a nélkülözés, általában az ínség élményvilágát (s ha közvetve ismeri is, nem szívesen veszi észre, *will nicht wahrhaben,* mondja a német, nem szeretné *igaznak venni,* nem szívesen emlékszik rá). Tudom, sok versolvasó nehezen fogad be szíve mélyén önpusztító létgyakorlatra valló életműveket. 2005-ös felolvasásaim során nehezen tudtam megítélni, mennyiben vitte át az esztétikai hordozóanyag e költészet egyetemes közlendőit, mennyiben győzte meg az amúgy lelkes, néha rajongásig hevült hallgatóságot a mélyebbről fakadó költői tanúságtétel, a szociális elkötelezettség, nem „térítette-e el" az olvasó megrendülését a költő személyes sorsának siker- és eredménytelensége, sokszoros szakmai kudarca, elvont szférákba emelkedő hangütése, az a „tiszta szigorúság" és szigorú tisztaság, amelyet mi magyarok ebben a költészetben – egyebek mellett – annyira értékelünk. Megesett, hogyne, például a müncheni egyetem 2005-ös estjén – egy csodálatos müncheni színésznő előadásának hála –, hogy a hallgatóság átszellemülten, megilletődött csöndben ízlelgette szinte egyenként a szavakat, és a végén viharos tapssal és megindult szavakkal hálálkodott minden részvevőnek a „nagy felfedezésért".

Nem kétlem, az előadott nagy verseket az idős színésznő szinte személyes tapasztalatot tükröző megrendülése hitelesítette, avatta művészi élménnyé, az örökkévalóság jegyében előállt pillanattá. De ilyen elemi siker volt a kötet bemutatója is 2005-ben, a berlini magyar nagykövetségen, ahová – szigorú beléptetés mellett, ezért ismerem a számot – pontosan négyszázhatan jöttek el. Kertész Imre, aki ugyancsak

jelen volt az esten, utóbb a fogadáson mosolyogva azt mondta (ma sem tudom, nekem mondta-e, vagy önmagának, netán Attilának üzente a másvilágra): *Látod, milyen nagy utat lehet megtenni, ha az ember a semmiből indul*.

Nem is rossz ez talán végszónak. Igen, aki a semmiből indul – ezt éppen József Attila élete és műve igazolja –, az mindenhová elérhet idővel, az időben.

József Attila, Bécs és a századelő művészete
tanulmányok

Szerkesztette: Gintli Tibor, Pesti Brigitta, Tverdota György, Veres András

L' Harmattan Kiadó, 2020.